

**MARGINALII LA UN INCUNABUL GUTENBERG:
TÜRKENKALENDER (1454)**

CONSTANTIN ITTU
Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu

Marginal Notes to a Gutenberg’s Incunabulum: The *Türkenkalender* (1454)

ABSTRACT

The current paper aims to introduce one of the first incunabula printed by Johannes Gutenberg, namely, the *Türkenkalender*. The six folio calendar was printed in December 1454, in order to be in use during the following year, 1455. According to Gutenberg’s intention, the *Türkenkalender* was intended to be a warning against the Ottoman danger shortly after the fall of Constantinople on May 29th 1453. The paper also includes contemporary testimonies about the last days of the Byzantine Imperial capital from two different witnesses, both members of the high clergy, one of them being Leonard Archbishop of Mytilene in Chios, and the other one being Isidore Metropolitan of Kiev. They belonged to those European writers who called the sovereigns as well as the nobility of Europe to defend Christianity. Following the same path and the same message, the inner structure of the *Türkenkalender* (or *Calendar turcesc* as it is also known in Romanian) includes twelve separate poems arranged at the beginning of each of the twelve months of the year, poems aimed to persuade the European rulers to take actions against the Turks. At the end of the calendar, Gutenberg included the oldest formula ever printed of the New Year greetings – *Eyn gut selig nuwe Jar*.

Cuvinte-cheie: Gutenberg, incunabul, *calendar turcesc*, Constantinopol, Leonard arhiepiscop de Mytilene în Chios, Isidor mitropolitul Kievului

Key words: Gutenberg, incunabulum, *Türkenkalender*, Constantinople, Leonard Archbishop of Mytilene in Chios, Isidore Metropolitan of Kiev

Victor Hugo, în *Notre-Dame de Paris*, îl înfățișează pe arhidiaconul Claude Frollo, cel ce *crescuse între ceaslov și lexicon*¹, care, ținând o carte tipărită în mână și privind spre catedrală, murmură: *ceci tuera cela* (aceasta o va ucide pe cealaltă), adică, simbolic, tipăritura va ucide catedrala. Privită prin intermediul mentalității acelor timpuri, catedrala medievală era un program permanent și neschimbat, care oferea soluții credincioșilor, atât în problemele cotidiene, cât și în cele soteriologice. În opinia arhidiaconului – ce poate fi privit ca emblemă a conservatorismului oricărui veac, nu doar ca personaj de roman – cartea tipărită, mult mai accesibilă decât manuscrisul, va distra atenția laicilor de la imagine (imaginea sacră) și de la o predică (învățătură

¹ Hugo 1970, p. 161.

rostită), ducând, în percepția arhidiaconului, la interogații inutile, la risipirea minții, generând comentarii de prisos².

Dacă în acest subiect al primelor cărți tipărite – altfel spus, în *ars artificialiter scribendi* („arta de a scrie în mod artificial”) – este inclus și Umberto Eco, atunci, în concordanță cu spusele acestui corifeu al semioticii, primul „tipograf” a fost Buddha, deoarece învățăturile sale inițiale – cu aproximativ două milenii și jumătate în urmă – ar fi putut încăpea pe o singură coală de hârtie, una care să se potrivească pe talpa unei încălțări. Indiscutabil, o astfel de exprimare trimite cu gândul la cele *Patru adevăruri nobile* propovăduite de Maestru, însă, dezvoltând ideea primului „tipograf”, profesorul italian afirmă că, urmând pașii (învățăturile) lui Buddha, discipolii săi au fost în măsură să „citească” urmele acelor pași și, pe cale de consecință, să-și însușească normele noii religii. *O tipăritură simbolică* – concluzionează Umberto Eco³.

În schimb, la începutul activității lui Gutenberg, unii dintre cei care au intrat în contact cu produsele sale au fost derutați – nu simbolic, real chiar. Pentru istoria tiparului, important este anul 1439, căci Gutenberg organizase cu un an în urmă, în asociație cu trei artizani strasburghezi, Andreas Dritzehn, Andreas Heilmann și Hans Riffe, o întreprindere enigmatică pentru producerea de „oglinzi” (*Spiegel*) spre a fi vândute cu ocazia unui mare pelerinaj de la Aachen. Dacă pentru contemporanii Gutenberg și asociații săi erau „fabricanți de oglinzi” (*Spieglermacher*), ei nu sunt și pentru specialiștii în bibliologie ai secolelor următoare.

Actele procesului din 1439 au devenit sursa pentru informațiile privind primii pași în arta tiparului, anul respectiv fiind luat de istoricii cărții drept unul convențional pentru debutul cărții tipărite. În tot cazul, actele procesului sunt ambigui, deliberat lipsite de claritate, căci Gutenberg este evaziv, dorind să-și păstreze secretul⁴. Numai că acest secret nu atinge doar munca, procesele ori realizările sale, ci chiar viața personală. Din acest motiv, în prefața catalogului expoziției organizate la Mainz – orașul în care a văzut lumina zilei Johannes Gutenberg (1400-1468) –, la șase secole de la nașterea sa, se afirmă: *puținele date biografice care au străbătut veacurile despre Johannes Gensfleisch, cunoscut lumii ca Gutenberg, născut [la noi, aici] în Mainz se mărginesc să ne dea nume și certificate – nu suficiente spre a putea reconstitui o biografie reală, însă de ajuns spre a stimula imaginația*⁵. Cele două nume întâlnite la Gutenberg își au explicația în faptul că el a fost fiul negustorului și aurarului, cu drept de a bate monedă, Friele Gensfleisch zur Laden, care a adoptat numele de familie

² Ittu 2016, p. 78-79.

³ Tsvetkova 2019, p. 144.

⁴ Ittu 2008, p. 37-38.

⁵ [Stadt Mainz] 2000, p. 10.

zum Gutenberg, după cel al cartierului în care s-a mutat familia sa. De reținut că Johannes Gutenberg s-a născut într-o familie de patricieni bogați, cu un arbore genealogic datat până în secolul al XIII-lea.

Despre copilăria lui Johannes se poate doar specula, în lipsa unor izvoare certe, însă, cu toate acestea, se poate rezonabil presupune că, fiind fiu de patrician, a urmat o școală, una caracteristică timpului său, în care a învățat în latină, limba de cultură a Europei secolelor anterioare Reformei religioase din veacul al XVI-lea⁶. Din moment ce au existat legături de familie cu Mănăstirea „Sf. Viktor” din Mainz – *Stift St. Viktor*, fondată în 994 sau 995, ierarhul care a sfințit-o fiind arhiepiscopul Willigis (975-1011), arhicancelar al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană –, se presupune că și tânărul vlăstar Gensfleisch a avut, într-un fel sau altul, legături cu școala mănăstirii. Nu există nici date certe privind studiile sale universitare, dar documente conexe sugerează că Johannes ar fi fost student la Erfurt, instituția de învățământ având statutul de *alma mater* a Arhiepiscopiei de Mainz. Unul dintre aceste documente a înregistrat, pentru anul universitar 1419/20, un *Johannes de Alta Villa*, Eltville fiind, în acei ani, o localitate dincolo de Rin, unde familia deținea o proprietate⁷.

Numai după decesul tatălui, în 1419, Johannes Gutenberg apare în documente, în 1420, din care aflăm despre un litigiu între moștenitori, mai precis, dintre o fiică din prima căsătorie și trei frați mai mici, rezultați din mariajul cu cea de a doua soție, Else Wyrich, anume: Friele (cca. 1387), Else (cca. 1390-1397) și Joahnes (viitorul tipograf), cel mai mic dintre ei. Din moment ce, în documentul privind litigiul de moștenire, nu apare niciun tutore al lui Johannes, de presupus că acesta era la vârsta majoratului, cu alte cuvinte, era de 15 ani sau chiar mai mare⁸. Aici trebuie spus că 1400, dat ca an de naștere pentru Johannes, este unul „convențional”, nu o dată certă, unul asupra căruia au convenit specialiștii, tot așa cum ziua nașterii sale a fost considerată a fi 24 iunie, sărbătoarea Sfântului Ioan Botezătorul, deoarece obiceiul timpului presupunea ca pruncul să primească drept nume de botez, numele sfântului – sau al sfintei, după caz – zilei în care se naște⁹.

Între 1434 și 1444, Gutenberg este prezent în Strassburg/Strasbourg, oraș cu aproximativ 25.000 de suflete, unul dintre importantele centre urbane ale Sfântului Imperiu Romano-German, unde avea rude materne și unde a făcut primele încercări în noul domeniu. Nu mai există niciun document care să ateste ce s-a întâmplat cu Gutenberg între 1444 și 1448, dar, în acest din urmă an, în octombrie, îl întâlnim luând un împrumut, posibil pentru a pune pe picioare o tipografie. În jurul lui 1450, tipografia era operațională și, pe lângă unele texte

⁶ Schwarz 2021, p. 89-101.

⁷ Zeisberger 2018, p. 117.

⁸ *Ibidem*, p. 118.

⁹ Füßel 2019, p. 11.

care aduceau venituri rapide – inclusiv prin tipărirea a mii de indulgențe pentru Biserica Romano-Catolică, la care se adăugau calendare ori *donate* (aceasta fiind cartea de gramatică a lui Donatus, din secolul al IV-lea, copiată pe tot parcursul Evului Mediu pentru cerințe educaționale)¹⁰ –, Gutenberg se va concentra asupra tipării Bibliei, astfel că, în 1455, va apărea *Biblia cu 42 de rânduri*, cunoscută ca *Biblia Gutenberg* sau ca *B42*¹¹.

*

Abatele Pierre Henri Requin (1851-1917), deopotrivă înaltă față bisericească și istoric de artă, a publicat, în 1890, o lucrare, *L’Imprimerie à Avignon en 1444*, care cuprindea douăzeci și trei de acte notariale din arhivele din Provence. În contribuția sa, abatele a susținut că anul 1444 și orașul Avignon ar trebui considerat leagănul tiparului cu litere mobile¹², deoarece, într-un act notarial din acel an apare sintagma *instrumenta ad scribendum artificialiter* („uneltele [instrumentele] pentru scrierea artificială”), formulă acceptată astăzi ca sugerând tiparul, respectiv tipărirea¹³. Iată însă cum au fost primite de contemporanii săi afirmațiile din broșura pe care a publicat-o abatele: *Anul care apare pe pagina de titlu este surprinzător. Autorul a găsit în registrele notariale din Avignon documente pe care el le crede ca fiind legate de începutul tiparului și care sunt date 1444-1446*¹⁴.

În acest context, se cuvine subliniat faptul că nu neapărat orașul Avignon, ci, în general, Provence ocupă un loc privilegiat în istoriografia franceză privind instituția notarului, în special datorită volumului de acte medievale conservate, în ciuda unor aspecte lacunare, tipice epocii. Iar când este menționată problema lacunelor, istoricii nu ezită să sublinieze că, dacă unele orașe, chiar și sate, au conservat colecții întregi, în schimb, din Avignon-ul papal – suveranii pontifi și-au avut reședința în acest oraș între 1309 și 1376, începând cu păstoria papei Clement al V-lea (1305-1314), perioadă cunoscută drept *captivitatea papilor la Avignon* – s-au păstrat doar câteva registre înainte de plecarea papei Grigore al XI-lea la Roma, în 1376. Nu este mai puțin adevărat că, din secolul al XV-lea – secol care interesează în economia acestor pagini –, fondul de registre notariale a crescut, iar cele ale lui Giorgio Briconi, care acoperă perioada 1390-1409, sunt primele din seria actelor realizate de un notar pentru o clientelă laică¹⁵.

Abatele Requin, în demersul său, s-a concentrat asupra unui set de registre notariale chiar din Avignon. Un prim registru este cel întocmit de Jacques de Brieu de, iar anul 1446 apare în dreptul fiecărui act din index. Al doilea registru

¹⁰ Zeisberger 2018, p. 122.

¹¹ Hanke, Nettekoven 2016, p. 10.

¹² Stein 1890, p. 315-319.

¹³ L’Abbé Requin 1890, p. 3.

¹⁴ Aldrich 1890, p. 217.

¹⁵ Allingri 2009, p. 379.

cercetat de abate, care cuprinde date despre datorii din anii 1444-1446, notat ca *Notes breves*, a fost întocmit de Pierre Agulhacii. În fine, al treilea și ultimul, realizat de același Pierre Agulhacii, formând partea *Notes Etendues*, include și documentul din 1444 asupra căruia s-a aplecat în mod special abatele¹⁶.

În primul dintre respectivele volume din Avignon, cel din 1446, apare numele unui anume Prokop Waldvoghel [Waldvogel], aurar din Praga (în alte surse, mai recente, apare ca fiind argintar: *Procopius de Bragansis, argentarius, habitator Avonionis*)¹⁷, care a încheiat, la 10 martie, un contract cu un evreu pe nume Davin, din Caderousse, prin care se angaja „să-i taie” în fier 27 de litere ebraice necesare pentru *ars scribendi artificialiter*, artă despre care, încă din 1444, praghezul îi mărturisise comanditarului că o cunoaște. În schimb, Davin i-a promis lui Waldvogel să-l învețe meșteșugul vopsirii mătăsii și a inului, inclusiv secretul de a da pânzei o nuanță verde fără ajutorul focului. Davin s-a mai angajat să obțină cantitățile de lemn și de cositor pentru realizarea literelor, dar nu și-a onorat promisiunile. Ca și Gutenberg, la vremea sa, Waldvogel avea nevoie de bani, motiv pentru care și-a amanetat la Davin mobila, hainele și chiar câteva dintre ustensilele sale tipografice. Davin, profitând de statutul său de creditor, a fost necinstit cu praghezul, deși acela și-a onorat obligațiile. După acest episod, Davin dispare din registrele orașului Avignon¹⁸ și apare, în documente, un alt personaj, Girard Ferrose, lăcătuș din dieceza de Trier, care, după ce se stabilește în Avignon, intră în parteneriat cu Waldvogel, ei locuind chiar în aceeași casă.

Cei doi rămân fără bani, iar singura soluție a fost amanetarea unui ceas aparținând lui Ferrose, numai că și suma primită s-a epuizat repede. Aflăm acum, din documente, că Waldvogel a primit de la un George de Jardine, mai întâi zece, apoi douăzeci și șapte de florini în schimbul promisiunii că îl va iniția – în secret, firește – în tainele tipografice. Cât a rămas de Jardine învățăcel, actele nu ne spun. Ce dezvăluie, în schimb, este faptul că Ferrose s-a întors la prietenia cu Waldvogel, din aprilie 1446, ei locuind din nou sub același acoperiș. În 1444, Prokop Waldvogel avusese doi învățăcei în taina tipăririi, amândoi studenți în Avignon, anume Manaud Vitalis și prietenul acestuia, Arnaud de Coselhac, iar, înainte ca primul dintre cei doi să părăsească orașul, Prokop l-a pus să jure pe Evanghelia că este încredințat de faptul că *ars scribendi artificialiter* este o artă adevărată, *una foarte adevărată, utilă celor care și-au însușit-o și au iubit-o*¹⁹.

Ceea ce îi reproșează contemporanii abatelui Requin este faptul că riscă și, pe cale de consecință, ajunge la concluzii pripite; înaltul prelat pretinde că

¹⁶ Aldrich 1890, p. 217.

¹⁷ Nemeč 1964, p. 471-476.

¹⁸ Aldrich 1890, p. 217-218.

¹⁹ *Ibidem*, p. 218.

Gutenberg s-ar fi aflat la Strasboug în 1436, unde s-a străduit să-și dezvolte meșteșugul secret, numai că, la un moment dat, cândva între 1440 și 1442, un colaborator al său i-ar fi furat uneltele, astfel că Gutenberg nu poate fi privit ca fiind părintele cărții tipărite²⁰. Dacă, într-adevăr, Prokop Waldvogel ar fi fost primul tipograf din istorie, atunci – se întreabă cercetătorii – de ce nu mai auzim nimic despre el după 1446? În aceeași ordine de idei, următoarea interogație: de ce nu se știe nimic despre o tiparniță sau despre o tipografie în Avignon înainte de 1497, cu alte cuvinte, după o întârziere de cincizeci și unu de ani?²¹

Într-adevăr, primul incunabul din acel oraș provensal a fost *Luciani Palinurus. Luciani Scipio romanus. Luciani heroica in amorem*, tipărit de Pierre Rohault la 15 octombrie 1497. Din colofon rezultă că, în acel an, negustorul Nicholas Tepe a semnat un contract, la 26 septembrie, cu Pierre Rohault și cu alți doi parteneri pentru sponsorizarea tipăririi, iar cartea a apărut în mai puțin de trei săptămâni²².

În universul primelor tipărituri europene se întâlnesc texte cu diferite caractere de literă, clasificate în literatura de specialitate drept litere *donat* și litere *calendar*. Denumirile acestora vin de la tipăriturile care le-au folosit inițial. *Donat* este denumirea unei scurte gramatici latine scrisă la Roma, prin secolul al IV-lea, de către Aelius Donatus – pe care l-am amintit deja –, gramatică ce s-a păstrat de atunci și până la Gutenberg în repetate copii manuscrise. Până acum se cunosc mai multe ediții cu caractere gutenberghiene ale gramaticii respective, care consta din 28 de sferturi de coală cu exerciții. Succesul răspândirii unei astfel de cărți se explică prin fenomenul cererii (și al ofertei), căci era necesară multor generații de elevi, care nu numai că învățau după ele, dar le și uzau, motiv pentru care erau solicitate noi ediții.

Cum este de presupus, caracterul de literă *calendar* a fost inițial folosit la tipărirea calendarelor, foarte căutate în epocă, inclusiv datorită faptului că acestea includeau o serie de sfaturi medicale ori de igienă. Dintre calendarele tipărite de Johann Gutenberg s-a păstrat așa-numitul *Calendar turcesc*, într-un exemplar complet, existent azi în colecțiile Bibliotecii de Stat din München. Cărticica întreagă cuprinde șase foi, care formulează, pe structura calendarului, o chemare a Creștinătății împotriva pericolului turcesc (= otoman). În fiecare lună erau chemate la lupta antiotomană alte categorii ale societății timpului, fie împăratul german, fie papa de la Roma, apoi alți suverani, principii ori alte popoare.

*

²⁰ *Ibidem*, p. 218-219.

²¹ *Ibidem*, p. 219.

²² Eisermann 2017, p. 78.

Türkenkalender sau „calendarul turcesc” – într-o formulare completă, *Der Türkenkalender für das Jahr 1455* – a fost tipărit de Gutenberg în decembrie 1454 pentru anul 1455. De reținut un amănunt deloc de neglijat, calendarul a apărut la un an după căderea Constantinopolului, în 29 mai 1453. Dramaticul eveniment a avut ecou în Europa, spre exemplu, trubadurul german sau minnesingerul Michael Beheim (1416-1474/78) – inițial țesător, apoi soldat, devenit ulterior cântăreț și compozitor, aflat, la un moment dat, în anturajul regelui Ungariei Ladislau Postumul (1453-1457) și în cel al împăratului Frederic al III-lea von Habsburg (1452-1493) – a scris un poem la căderea Constantinopolului, poem intitulat *Von den Türken und dem adel sagt dis* (cu sensul: „Despre turci și nobilime”). În versurile sale, care au contribuit serios la creionarea unui *Türkenbild* negativ pe multe generații, el reușește să împletească sentimentul de durere în fața crudei realități, cu îndemnuri atât la cruciadă, cât și la pedepsirea nobilimii europene pentru incapacitatea acesteia de a se uni în fața aceluși *flagel*, cum a denumit el prezența otomană în Europa²³. De altfel, contribuția sa se deschide chiar cu anunțul mării nenorociri și cu încadrarea cronologică a acesteia: *Aici vă dezvălui vouă/ cea mai mare nenorocire/ Un M [anul M=1000], patru C-uri [CCCC=400], un L [L=50], trei I [III=3]/ sunt patrusprezece secole și jumătate,/ iar în al treilea an de la acestea/ după nașterea lui Iisus Hristos/ a pierit Coroana grecilor./ Acest masacru/ a fost cauzat de împăratul turcilor, așa după cum mi s-a spus mie./ Tiranul păgân și rău, turcul cel cumplit,/ ucigașul de creștini,/ a pustiit Constantinopolul²⁴.*

Un alt minnesinger, Balthasar Mandelreiss, a scris, la rândul său, un apel, în limba germană, adresat principilor, probabil în numele împăratului Frederic al III-lea, un apel în versuri, intitulat *Türkenschrei*, apărut în 1454, în care destinatarii erau îndemnați să se ridice la luptă împotriva turcilor (desigur, a otomanilor). *Türkenschrei* a ajuns până la noi în două versiuni, una de treizeci și una, iar cealaltă din douăzeci și șapte de strofe²⁵. În afara unor producții poetice, precum cele de mai sus, care nu au fost singurele de acest fel în epocă, întâlnim mărturiile ale martorilor oculari, precum cea a arhiepiscopului Leonard de Mytilene din Chios (1395/6-1459), care, în epistola trimisă papei Nicolae al V-lea, îi oferă amănunte despre participarea sa la apărarea capitalei bizantine. Dacă, într-adevăr, scrisoarea – cunoscută de istorici ca *Historia captae a Turca Constantinopolis*²⁶ – a fost terminată la 16 august 1453, atunci poate fi considerată ca fiind una dintre primele mărturii despre evenimentele respective²⁷.

²³ McDonald 2017, p. 371-384.

²⁴ Traducerea din engleză îmi aparține, după *ibidem*, p. 374.

²⁵ Geldner 1983, p. 166-171.

²⁶ *Historia captae a Turca Constantinopolis*, 1544 (vezi <http://digital.lib.auth.gr/record/137698>, consultat la 25.06.2023).

²⁷ Philippides 1981, p. 288.

Un al martor, de data aceasta ortodox, a fost Isidor al Kievului (cca. 1385-†1467), adept și el, ca și catolicul Leonard de Mytilene, al unirii bisericești decisă la Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439). Fost egumen a Mănăstirii „Sf. Dimitrie” din Constantinopol, va face parte, în calitate de mitropolit de Kiev, din delegația basileului Ioan al VIII-lea Paleologul – alături de patriarhul constantinopolitan, înalți ierarhi și arhimandriți –, delegație care s-a îmbarcat la Constantinopol pentru Veneția spre a ajunge la Conciliul de la Ferrara. Împreună cu Besarion/Visarion de Niceea, Isidor a fost coautorul actului unirii religioase dintre ortodocși și catolici, act (de fapt, decret sau bula papală) prezentat oficial la 5 iulie 1439. La puțin timp, a fost ridicat la demnitatea de cardinal, desigur, de către suveranul pontif.

Întors în lumea ortodoxă, cu scopul de a implementa unirea religioasă în lumea în care era păstor duhovnicesc, Isidor a întâmpinat opoziția înverșunată a marelui cneaz al Moscovei, Vasile al II-lea cel Orb (1425-1462), care, prin intermediul unui sobor de episcopi, l-a declarat apostat, l-a depozat de tronul arhieresc și l-a surghiunit într-o mănăstire. La acest punct se cuvine subliniat faptul că istoricii români nu agreează punctul de vedere al colegilor ucrainieni, care susțin că acțiunea mitropolitului Isidor ar fi privit doar spațiul ucrainean (rutean). Istoricii de la noi, bazându-se pe documente mai puțin valorificate până nu demult, afirmă că mesajul isidorian îi avea ca receptori pe toți credincioșii patriarhului ecumenic de la Constantinopol care foloseau slavona în liturghie, deoarece, într-o enciclică a sa, Isidor îi menționa deopotrivă pe ruteni, valahi și sârbi²⁸.

Scăpat din surghiunul mănăstiresc, Isidor ajunge la Roma, de unde papa Nicolae al V-lea îl retrimite la Constantinopol, în 1452, spre a încerca o renegociere a unirii religioase, în situația în care pericolul otoman era mai mult decât evident. Însă era tot atât de evidentă și miopia bizantinilor, inclusiv a unora din Casa imperială, cum s-a putut vedea în anii 1450-1451, când despoții Thomas și Demetrios, în conflictul lor, au făcut apel la sprijin otoman, punând astfel în pericol suveranitatea bizantină în Moreea. Doar intervenția fratelui lor, împăratul Constantin al XI-lea Dragases, a readus liniștea în peninsula²⁹.

În capitala imperială, unde se afla deja Isidor de Kiev, basileul Constantin al XI-lea Dragases, conștient de realitatea politică a timpului și de viitorul sumbru al Bizanțului, participă, în catedrala Sf. Sofia – în ziua de 12 decembrie 1452 –, la declararea solemnă a unirii religioase dintre Constantinopol și Roma³⁰. O realitate politică în care erau incluse avansul musulman în Europa mijlocului secolului al XIV-lea, pierderea Asiei Mici aproape în totalitate de

²⁸ Damian 2008, p. 54.

²⁹ Brezeanu 1981, p. 203.

³⁰ *Ibidem*.

către bizantini și, pe cale de consecință, reducerea Imperiului la Constantinopol și despotatul de Moreea din Peloponez³¹. Actul solemn al Unirii religioase a celor două Biserici a avut loc pe fondul unei puternice opoziții a partidei antiunioniste, opoziție care a reușit să-și apropie masiv și miop masele constantinopolitane.

În fatidica zi de 29 mai 1453, Isidor al Kievului se afla în capitala Imperiului Bizantin, dar a scăpat printr-un artificiu, în sensul că a îmbrăcat corpul unui decedat în veșminte de cardinal, iar, pe când otomanii erau ocupați cu decapitarea cadavrului, el a reușit să scape pe o ambarcațiune spre Asia Mică, într-un grup de oameni mărunți social, iar de acolo în Creta venețiană. Ajuns la Roma, pontiful roman i-a oferit lui Isidor succesiv două demnități, pe aceea de patriarh latin al Constantinopolului, respectiv de arhiepiscop în Cipru. Însă Isidor nu a ajuns să-și îndeplinească atribuțiile în niciuna dintre cele două jurisdicții eclesiastice, deoarece se va stinge în Cetatea celor Șapte Coline la 27 aprilie 1463³².

*

În concordanță cu opiniile specialiștilor, prima publicație tipărită care a răspândit mesajul privind apărarea valorilor creștine, în general, a celor europene, în particular, a fost acel *Türkenkalender*, scos de Gutenberg, calendar care avea o „Atenționare către creștinătate împotriva turcilor” sau, în germana secolului al XV-ea, *Eyn manung der cristenheit widder die durken*. Din acel calendar s-a păstrat până azi un singur exemplar, care i-a aparținut inițial umanistului augsburghez Konrad Peutinger (1465-1547) – considerat ca fiind posesorul celei mai mari biblioteci particulare din vremea sa la nord de Alpi (*die grösste private Bibliothek seiner Zeit nördlich der Alpen*)³³. Ulterior, în 1806, a fost descoperit de bibliotecarul german Bernhard Joseph Docen (1782-1828) în patrimoniul de carte al Colegiului iezuit din Augsburg, iar, la câțiva ani după secularizarea mănăstirilor din Bavaria, calendarul a ajuns la *Bayrische Staatsbibliothek* din München, unde se păstrează până azi³⁴.

În acest punct, ar fi util de precizat că prin procesul de „disoluție” (bineînțeles, secularizare) al mănăstirilor bavareze (Bettina Wagner), de la începutul secolului al XIX-lea, un important procent din colecțiile de incunabile ale acestora se regăsește la *Bayrische Staatsbibliothek* (BSB) din München. Dacă, spre exemplu, incunabilele aflate la British Library au fost achiziționate în

³¹ Ahrweiler 2002, p. 113.

³² Giese, Döring 2015, p. 79-114.

³³ Pieper 2018, p. 495.

³⁴ Höfert 2010, p. 61-70; Iorga 1941, p. 223.

majoritate de reprezentanți ai Casei Regale³⁵, colecționari particulari, anticari ori bibliofili, care le-au donat sau vândut ulterior instituției britanice, în schimb, cele din biblioteca bavareză păstrează însemnele de proprietate ale posesorilor inițiali, umaniști ori călugări bavarezi. Diferența apare și din faptul că britanicii s-au orientat după criterii bibliofile atunci când au devenit interesați de incunabule, dar, în schimb, bavarezii le-au achiziționat pentru conținut; unul dintre argumente în favoarea acestei opinii este dat de faptul că majoritatea exemplarelor din Anglia au bogate ornamente interioare, care încântă privirea sub raport estetic, în timp ce, în colecțiile bavareze, astfel de exemplare sunt excepții³⁶.

Desigur, Bavaria nu a fost un caz izolat, deoarece, spre exemplu, în Frankfurt am Main – cu alte cuvinte, nu departe de Mainz, unde a fost activ Gutenberg –, în Biblioteca Universității (*Universitäts-Bibliothek – UB*) de acolo, din totalul de aproximativ 2.700 de incunabule, aproximativ o treime dintre ele, mai precis 1097 de exemplare, provin de la biblioteca mănăstirii dominicane. Aceasta a fost o mănăstire fondată în secolul al XIII-lea și care a avut epoca sa de înflorire în secolul al XV-lea, cel al primelor tipărituri de carte³⁷. Conventul va avea un program intens de achiziție de carte pe durata unei jumătăți de secol, mai precis din 1470 și până la Reforma religioasă din secolul al XVI-lea. În schimb, documentele mai târzii, din secolul al XVII-lea, nu mai atestă achiziții, ci vânzări de carte, cum au fost cele din 1628, 1650, respectiv din 1685, când o serie de volume au intrat în posesia legătorilor de carte, pe sume modice sau chiar mici, achizitorii fiind interesați să achiziționeze pergament de calitate exclusiv pentru legăturile lor de carte³⁸.

Cum era și de așteptat, *Türkenkalender*, format din șase file, este structurat în așa manieră, încât să se raporteze la cele douăsprezece luni ale anului. Specialiștii în domeniu l-au încadrat în categoria *poemelor astrologico-politice*, deoarece, după câte o rugăciune introductivă la începutul fiecărei luni, în care principii ecleziastici și laici erau îndemnați să se opună pericolului otoman (sau *turcilor*, cum apare în text), erau inserate și profeții ale timpului. Pe scurt, tipăritura în discuție îmbina date calendaristice cu percepții populare despre turci, ca înainte-mergători ai Anticristului care va veni la sfârșitul vremurilor³⁹. Calendarul, prin ansamblul conținutului său, pune cititorul anului 1455 în fața realităților politice ale timpului, care includeau dispariția recentă a

³⁵ În lumea heraldicii se folosește sintagma *Casa regală* (sau *Casa Regală*) pentru țările care sunt monarhii, iar pentru republicile foste monarhii, formula este *Familia regală* (alternativ *Familia Regală*).

³⁶ Wagner 2015, p. 334.

³⁷ Nickson 2018, p. 353.

³⁸ *Ibidem*, p. 354; Papahagi 2013, p. 25 sqq., respectiv p. 210 sqq.

³⁹ Green 2012, p. 29-30, cf. Wehmer 1948, p. 37.

unei formațiuni statale de prestigiu, Imperiul Bizantin, chiar dacă, teritorial, acesta a ocupat o suprafață disproporțional redusă în raport cu faima sa⁴⁰. Rândurile finale ale lunii decembrie dădeau știre despre recente victorii împotriva dușmanilor Crucii, victorii anunțate de papa Nicolae al V-lea, prin intermediul epistolei sale, de la 25 octombrie 1454, adresate Dietei din Frankfurt. Textul se încheia cu urarea de An Nou, se pare cea mai veche de acest fel care a văzut lumina tiparului – *Eyn gut selig nuwe Jar/ „Un An Nou bun și fericit”*⁴¹.

Abrevieri bibliografice

- L'Abbé Requin 1890 – L'Abbé Requin, *L'Imprimerie à Avignon en 1444*, Paris, 1890
- Ahrweiler 2002 – Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, cu o postfață de Nicolae Șerban Tanașoca, traducere [de] Cristina Jinga, București, 2002
- Aldrich 1890 – S. J. Aldrich, "Procope Valdfoghel, Goldsmith and Printer", în *The Library*, vol. 1-2, issue 1, 1890, p. 217-219
- Allingri 2009 – Matthieu Allingri, "L'activité et les relations d'un grand notaire avignonnais au tournant des XIVe et XVe siècles: Giorgio Briconi", în *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tome 121, nr. 2, 2009, p. 377-416
- Berg, Neuber 1544 – *Historia captae a Turca Constantinopolis*, Nürnberg: *Norimbergae, in officina Ioannis Montani & Vlrici Neuber* [Johann von Berg & Ulrich Neuber], 1544
- Brezeanu 1981 – Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981
- Damian 2008 – Iulian-Mihai Damian, „Unire bisericească și societate creștină în regatul Ungariei la mijlocul secolului al XV-lea”, în *Crisia*, Muzeul Țării Crișurilor, XXXVIII, 2008, p. 50-64
- Eisermann 2017 – Falk Eisermann, "Fifty Thousand Veronicas. Print Runs of Broadsheets in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries", în Andrew Pettegree (ed.), *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Leiden, Boston, 2017, p. 76-113
- Füssel 2019 – Stephan Füssel, *Gutenberg and the Impact of Printing*, translated by Douglas Martin, Abingdon-on-Thames, Routledge, 2019
- Geldner 1983 – Ferdinand Geldner, "Bemerkungen zum Text des *Türkenscreis* von Balthasar Mandelreiss, des *Türkenkalenders* (1454) und der *Ermanung... wieder die Türken* von Niclas Wolgemut", în *Gutenberg Jahrbuch*, vol. 58, 1983, p. 166-171
- Giese, Döring 2015 – Martina Giese, Karoline D. Döring, "Der Briefbericht des Frater Simon über den Fall von Konstantinopel 1453", în *Byzantinische Zeitschrift*, Band 108/1, 2015, p. 79-114
- Green 2012 – Jonathan Green, *Printing and Prophecy. Prognostication and Media Change 1450-1550*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2012
- Hanke, Nettekoven 2016 – Marion Hanke, Ina Nettekoven, *Early printed Bibles: 1454-1580*, Stalden, Dr. Jörn Günther Rare Books AG, 2016
- Höfert 2010 – Almut Höfert, "Die Türkengefahr in der Frühen Neuzeit", în Thorsten Gerald Schneiders (ed.) *Islamfeindlichkeit*, Springer, 2010, p. 61-70

⁴⁰ Răpă-Buicliu 2002, p. 139-149.

⁴¹ Ittu 2008, p. 40.

- Hugo 1970 – Victor Hugo, *Notre Dame de Paris*, București, 1970
- Iorga 1941 – Nicolae Iorga, „Cronica”, în *Revista Istorică*, XXVII, nr. 1-12, ianuarie-decembrie 1941, p. 171-230
- Ittu 2008 – Constantin Ittu, *Vademecum bibliologic*, Sibiu – Alba Iulia, 2008
- Ittu 2016 – Constantin Ittu, *Instantia crucis*, Sibiu, 2016
- McDonald 2017 – William McDonald, „Michael Beheim’s *Von den Türken und dem adel sagt dis*: a Demotic Lament and Crusading Song Contemporary with the Fall of Constantinople 1453”, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, vol. 70 (3), 2017, p. 371-384
- Nemec 1964 – Jaroslav Nemec, „Prokop Waldvogel of Prague and the 15th Century Printers of the Kingdom of Bohemia”, în *The Czechoslovak Contribution to World Culture*, 1964, p. 471-476
- Nickson 2018 – Margaret Nickson, „An Early Eighteenth-century Sale of Mainz Incunabula by the Frankfurt Dominicans”, în Lotte Hellinga (ed.), *Incunabula in Transit. People and Trade*, Brill, 2018, p. 353-360
- Papahagi 2013 – Adrian Papahagi (coord.), *Vocabularul cărții manuscrise*, București, 2013
- Philippides 1981 – Marios Philippides, „The Fall of Constantinople: Bishop Leonard and the Greek Accounts”, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 22, 1981, p. 287-300
- Pieper 2018 – Christoph Pieper, „Germany’s Glory, Past and Present: Konrad Peutinger’s *Sermones convivales de mirandis Germanie antiquitatibus* and Antiquarian Philology”, în Karl A. E. Enenkel, Konrad Adriaan Ottenheym (eds.), *The Quest for an Appropriate Past in Literature Art and Architecture*, Leiden, 2018, p. 485-510
- Râpă-Buicliu 2002 – Dan Râpă-Buicliu, „Note bibliologice cu privire la *der Türkenkalender für* <1455>, (Mainz, 1454)”, în *Danubius*, XX, nr. 1, 2002, p. 139-149
- [Stadt Mainz] 2000 – [Stadt Mainz] (Hrsg.), *Gutenberg. Aventura un Kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution*, Mainz, Verlag Hermann Schmidt, 2000
- Stein 1890 – Henri Stein, „L’Imprimerie à Avignon en 1444, par l’abbé Requin; Les Origines de l’imprimerie à Avignon, par L. Duhamel”, în *Bibliothèque de l’école des Chartes*, 1890, tome 51, p. 315-319
- Tsvetkova 2019 – Milena Tsvetkova, „Scientific Reassessment of the Publishing Evolution: A Media-Archaeological Approach to Prospective Studies of Book as Medium”, în *Media Education (Mediaobrazovanie)*, nr. 59, issue 1, 2019, p. 143-158
- Wagner 2015 – Bettina Wagner, „The Incunables of the Bayerische Staatsbibliothek München and their Provenances”, în *La Bibliofilia*, vol. 117, nr. 3, 2015, p. 334-344
- Wehmer 1948 – Carl Wehmer, *Mainzer Probedrucke in der Type des sogenannten astronomischen Kalenders für 1448: Ein Beitrag zur Gutenberg-Forschung*, München, 1948
- Schwarz 2021 – Karl W. Schwarz, „Der erste evangelische Superintendent in Siebenbürgen Paul Wiener (1495-1554): eine Brücke zwischen Laibach, Wien und Hermannstadt”, în *Journal of Early Modern Christianity*, Berlin, vol. 8, issue 1, 2021, p. 89-101
- Zeisberger 2018 – Ingold Zeisberger, „Der Erfinder des Buchdrucks: Johannes Gutenberg. Eine Lebensskizze”, în *Perspektive Bibliothek*, 7. 1, 2018, p. 115-136